УДК 94(477)«08/16»:001.4]:165.12 **DOI** https://doi.org/10.26661/zhv-2024-9-61-02

ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ І РАННЬОМОДЕРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

С. Р. Лях
Запорізький національний університет
s_lyakh@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8552-1638

Ключові слова: історія України, середньовічна історія, ранньомодерна історія, європейський контекст історії України, історіографія, епістемологічний аналіз, термінологія.

Стаття складається із серії етюдів, які показують пізнавальний потенціал і пастки у термінології історії України від IX до XVII ст.
Наголошується на самодостатній силі окремих слів – назв, понять, термінів – у загальних концептуальних конструкціях. Простежується здатність понять і назв відігравати різні ролі в історичних дискурсах – концептуального повороту, інновації, анахронізму, беззмістовної еквілібристики, пропаганди, міфотворення. Обстоюється думка, що призначення фундаментальних понять – нести сенси, розкривати внутрішню сутність явищ, а також забезпечувати професійне спілкування істориків-дослідників.
Наголошується на відповідальності історика за свою лексику в період абсолютної свободи творчого самовираження. Київська Русь – то «вождівська монархія», «воєнна монархія» чи «політія»? Чи були королі Польщі поляками? Королівську владу Речі Посполитої слід називати становою монархією, виборною монархією чи договірною монархією? Що саме мають на увазі історики, коли вживають напівпоетичні означення «Русь воює з Руссю», «Русь зустрічається з Руссю»? Нижнє Подніпров'я XIV–XVII ст. – то Дике поле, Запоріжжя чи «фронтир»? Козацька спільнота – то «воїнський стан», «орден» чи «республіка»?
Показано, як аналогічні питання вирішують історики Литви, Німеччини, Польщі.

TERMINOLOGICAL PROBLEMS OF MEDIEVAL AND EARLY MODERN HISTORY OF UKRAINE

S. Lyakh
Zaporizhzhia National University

Key words: history of Ukraine, medieval history, early modern history, European context of Ukrainian history, historiography, epistemological analysis, terminology.

The article consists of a series of essays that demonstrate the cognitive potential and pitfalls in the terminology of Ukrainian history from the 9th to the 17th centuries.
It emphasises the self-sufficient power of words – names, concepts, terms – in general conceptual constructions. The ability of concepts and names to play different roles in historical discourses – conceptual shifts, innovation, anachronism, meaningless balancing acts, propaganda, myth-making – is traced. The author argues that the purpose of fundamental concepts is to convey meaning, reveal the inner essence of phenomena, and facilitate professional communication among historians.
The responsibility of historians for their vocabulary in a period of absolute freedom of creative expression is emphasised. Was Kievan Rus a «chieftain monarchy», a «military monarchy» or a «polity»? Were the kings of Poland Polish? Should the royal power of the Polish-Lithuanian Commonwealth be called an estate monarchy, an elective monarchy, or a contractual monarchy? What exactly do historians mean when they use semi-poetic expressions such as «Rus» is at war with Rus'» or «Rus' meets Rus'»? Was the Lower Dnieper

region in the 14th–17th centuries a Wild Field, Zaporizhzhia, or a frontier? Was the Cossack community a military camp, an order, or a republic?
The book shows how historians in Lithuania, Germany, and Poland solve similar issues.

«Переосмислення України та Європи: нові виклики для істориків», – так організатори міжнародного конгресу у Вільнюському університеті (15–17 вересня 2023 р.) визначили його гасло[1]. Але не буде великим перебільшенням сказати, що саме під таким гаслом зараз працюють усі історики України.

Професійні історики стверджують одностайно: треба постійно переписувати історію. Ось їхні відповіді «Історичній правді»:[2] «Історики щоденно переписують історію з того часу, як її написав Геродот» (Владислав Верстюк); «Переписувати історію, як сказав Оскар Уайлд, – це наш єдиний обов'язок перед нею» (Ярослав Грицак); «Якщо історію пишуть, то колись її обов'язково перепишуть» (Олексій Толочко); «Лише переписування може зробити шкільний курс корисним для суспільства» (Наталя Яковенко).

Одностайність зникає, коли справа доходить до самого переписування. В результаті в одних випадках бачимо спроби примирити непримиренне («концептуальне й інструментальне багатоголосся»); в інших випадках – замикання у вигаданому світі індивідуального словотворення; врешті, завжди можна перевести стрілки на загадкові «постмодерністські виклики». В назвах фахових конференцій поширилася фігура невизначеності: «Усна історія (не)подоланого минулого: подія – наратив – інтерпретація» (Одеса, 8–9 жовтня 2015 року); «Історія Донеччини: (пере)осмислення» (Вінниця, 15 листопада 2024 і 30 жовтня 2025 року); «(Не)забута святиня: Канівська архимандрія ранньомодерного часу» (Канів, 22 серпня 2024 року); «Коломийська сіль галицьких князів: історія (не)забутої традиції. Історичний аспект та сьогодення» (Коломия, 2 серпня 2024 року).

Відсутність одностайності зовсім не шкодить історичній науці. Навіть навпаки, багатоголосся є однією з умов її розвитку. Але при одній умові: якщо автори дотримуються загальновизнаних правил дискусії і належним чином обгрунтовують свій дослідницький апарат, зокрема термінологію.

Кілька термінологічних ситуацій стануть приводом для деяких міркувань на цю тему. Путівною ниткою при цьому буде думка, що призначення фундаментальних понять – нести сенси, розкривати внутрішню сутність явищ і, звичайно, допомагати дослідникам історії в професійному спілкуванні.

Поняття, крім усього іншого, – це ще й слова. Дослідники історії не мають своєї особливої технічної «наукової мови». Вони користуються природною мовою, яка складається зі слів, а слова, як відомо, мають тенденцію жити своїм власним життям і здатні вести свою гру всупереч намірам їх творців винахідників хазяїв. Як і всяке інше слово, поняття має свою **фактуру**. Причому, слова мають властивість незалежно від нашої волі створювати семантичні зв'язки, аналогії, алюзії – одним словом, створювати сенси, (інколи) нами не передбачувані.

Від назви справді багато чого залежить.

Крістіан Раффенспергер, професор історії та завідувач кафедри Віттенберзького університету і співробітник Українського наукового інституту Гарвардського університету, висловив цю думку майже афористично: «На краще чи на гірше, але **імена визначають поняття, ідеї, людей та сутності всіх видів**. Незалежно від того, чи йдеться про титул середньовічного правителя чи про призначення Плутона як планети, колись дані імена закріплюються в уяві, і їх важко змінити або прийняти ці зміни». Обгрунтовуючи концепцію Русі як королівства, Раффенспергер відчув силу мовної стихії: «Процес перевертання буквально багатовікового вжитку є важким, але ця книга демонструє, що Русь одинадцятого та дванадцятого століть була не лише частиною середньовічної Європи, а й фактично королівством… Однак зробити таку величезну зміну важко, і це вимагає покрокового обговорення назв, мови та вивчення Середньовіччя… Спроба вирішити цю проблему починається з проблеми самої назви – **імена мають силу**. Цю концепцію, згідно з якою слова, імена чи ярлики визначають ідеї, досліджували в академічних колах в останні десятиліття під назвою "лінгвістичний поворот"»[3].

[1] Гончаренко Н., Лисенко О., Старченко Н., Шандра. Міжнародний конгрес «Переосмислення України та Європи: нові виклики для істориків» (нотатки з форуму). *Український історичний журнал*. 2024. Вип. 1. С. 226–231.

[2] Чому і як треба переписувати історію України. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/31/20201/

[3] Raffensperger, Christian. The Kingdom of Rus'. Kalamazoo and Bradford: Arc Humanities Press, 2017. P. 1–2.

Цю особливість взаємин історика з мовою добре знають всі вдумливі історики. Андреас Каппелер з приводу дискусій навколо понять «Русь», «Київська Русь», «Давня Русь» зазначає: «Все це не просто суперечка щодо слів; терміни передають історичні наративи, які допомагають формувати сучасне сприйняття»[4]. Леонтій Войтович приділяв належну увагу не лише фактам, а й понятійному апарату своїх досліджень: «Русь розвивалася однаково з сусідніми слов'янськими та германськими краями і дискусія… яка розгорнулася наприкінці XX – на початку XXI ст., скидається на непорозуміння, викликане неоднозначністю тлумачення історичної термінології»[5]. Зразки ретельного обгрунтування, вишуканий смак до аналітичного наповнення назв і визначень дарував нам Ярослав Ісаєвич[6].

Про владу слів, про пізнавальний потенціал і пастки, пов'язані з понятійним апаратом дослідників, поговоримо на окремих характерних прикладах. Почнемо з розбору різновиду понять, які закріплюють застарілі пояснювальні схеми стереотипи і суперечать сьогоднішнім трендам.

Чи була литовсько-польська доба?

Одним з найбільш вагомих понять, на прикладі якого можна побачити, як спрацьовують смислотворчі пастки, є добре відоме і поширене в літературі поняття «литовсько-польська доба». Цей стереотип вже втратив монополію в заголовках, але ще продовжує триматися в глибинах дискурсів українських істориків.

У передмові до масштабного серіального колективного проекту Інституту історії України НАН України «Україна. Нариси історії» (2020–2024 рр.) в переліку історичних епох без будь-яких застережень називається «литовська та польська / річпосполитська доба в історії України»[7].

Змістовний і новаторський документ МОН України «Концептуальні засади освітніх галузей та дорожня карта реалізації концептуальних засад освітніх галузей на 2025–2030 роки»[8], який орієнтує освітянську громадськість на «переосмислення громадянської та історичної освітньої галузі в умовах війни та кризи демократії», всупереч тексту відредагованої з 2022 року шкільної програми з історії кілька разів вживає назву «Литовсько-польська доба». Форма впливає на зміст: пункт «Наратив 3» з бездоганно правильною назвою «Багатовимірність українського історичного досвіду, Україна як європейський суб'єкт» обмежує навчальний контент періоду, названого «Литовсько-польська доба», винятково подіями і процесами в межах двох держав – Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, що створює ілюзію, ніби першоджерелом всіх «європейських» впливів були процеси винятково «польсько-литовського» походження. Навіть побічної згадки про Ганзейський торгівельний союз, університети Болоньї, Падуї, Парижа, Відня, Ерфурта, Праги, Базеля, про значення латинської мови в інтелектуальному житті всієї Європи, включаючи Польщу, Литву, Україну, про внесок у картографічне дослідження «литовсько-польського», а насправді ж українського, простору, здійснене французьким військовим інженером Бопланом, про феномен «європеїзації периферії Європи», про вплив західноєвропейського ринку на соціально-економічні процеси у Східній Європі – немає. Така магія конкретного поняття: сказано – доба литовсько-польська, значить, Литва і Польща… Не більше і не менше.

«Литовсько-польська доба» – це категорія з арсеналу «історії переможених»; вона несе заряд колонізованої історії і викривляє історичну дійсність по кількох напрямах:

1. Містифікує «польськість» і «литовськість», а заодно усе етнічне. Досі назва «польська доба» в своїй конотації містить стереотип: шляхта в Україні – то «поляки», а «польські впливи» – то «покатоличення», «спольщення» і покріпачення. Досі студенти-першокурсники на питання: «Ким були королі Польщі?», – дружно відповідають: «Звісно, поляками?».

2. Обмежує масштаб осмислення української історії, створюючи хибну ілюзію, що нібито інновації в українському житті XV–XVI століть походили з Польщі, і невільно перетворюючи Польщу на центр світопорядка. Акцент на зовнішньому воєнно-політичному аспекті затіняє як суттєві глибинні процеси (трансформація суспільства за доби високого середньовіччя), так і загальноєвропейський контекст, справжнє (а не штучно обмежене Литвою

[4] Kappeler, Andreas. Ungleiche brüder. Russen und Ukrainer vom Mittelalter bis zur Gegenwart. München: C. H. Beck Verlag, 2017. S. 32.

[5] Войтович, Леонтій. Княжа доба на Русі (837–1492). Том 1. Становлення імперії Русь (837–1054). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. С. 93.

[6] Ісаєвич Я. Княжа доба і середні віки: наскільки співпадають ці визначення. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 1. Львів, 2007. С.3–12; Ісаєвич Я. До історії титулатури володарів у Східній Європі. *Княжа доба. Історія і культура*. Вип. 2. Львів, 2008. С. 3–29.

[7] Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2023. С. 13.

[8] Наказ МОН України № 1163 від 20.08.2025.

і Польщею) джерело принципових глибинних змін як в середовищі українського, так і литовського і польського народів.

3. Деформує представлення козацької доби в українській історії. Оскільки тут за основу береться зовнішня формальна ознака територіальної приналежності, то з невблаганною логікою виходить, що межею між «литовсько-польською» і «козацькою» добою може бути тільки 1648 рік, коли «польська» владна надбудова поступилася місцем гетьманській.

Наполягаючи, що період XIV–XVI століть в українській історії був не «литовським» і не «польсько-литовським», Леонтій Войтович запитував своїх колег: «Чим принципово відрізнявся період входження українських (руських) князівств у Литовсько-Руську державу від періоду їх входження у Київську Русь?»[9].

Справді, що власне польського було у шляхти королівства Польського крім сарматського міфу[10]? Що власне литовського було у правлячих верств Литви крім міфу про своє історичне походження від Риму[11]?

Анахронізм концепту «литовсько-польської доби» стає особливо відчутним на фоні сучасних масштабних колективних проектів, які зосереджуються на цивілізаційних впливах і зрушеннях у Східній Європі, на загальноєвропейському знаменнику як польської, так і литовської історії. Прикладом чого є два розлогі проекти, які «на зустрічних курсах» опрацьовують змістовну проблему, а саме розглядають литовсько-польську державу через призму явища «Європеїзація Європи». Ці два колективні проекти показують, як мінялася Польща під західними впливами. Вони обгрунтовують той факт, що «шляхетська революція», сейм, централізація влади, фільварки не були литовським чи польським винаходом, що Польща і Литва були посередниками в поширенні загальноєвропейських змін на українські землі.

1) Колективна праця «Польські землі на тлі Заходу, дослідження розвитку середньовічної Європи» – продукт Інститут історії Варшавського університету[12] – послідовно і грунтовно показує поширення соціальних моделей Заходу на Польсько-Литовську державу: так званої феодальної революції, виникнення комунального міста, комерціалізації суспільних і політичних відносин, початків юридизації відносин суб'єктів з владою, трансформації королівської влади. «Європеїзація периферії» інтерпретується як запозичення панівними елітами Центральної і Східної Європи привабливих західних моделей і стандартів, організаційних принципів влади, організаційно-правових моделей[13].

2) «Польща в європейській історії»[14] – чотиритомний науковий довідник з історії Польщі від її витоків до 1989 року, виданий видавництвом Hiersemann Verlag у Штутгарті, укладений німецькими вченими у співпраці з колегами з інших країн, – зосереджується на порівняльному контексті польської історії з європейською історією, на міжнародних зв'язках та ролі, яку відігравали в польської історії різні етнічні та релігійні групи. Інноваційні пояснювальні конструкції у поєднанні з вагомим масивом емпіричних даних розкривають генетичні витоки таких надбань ранньомодерної доби, як договірний характер королівського правління в Польщі, «виборна монархія» та «шляхетська республіка», ідея верховенства закону над монархом, «парламентська унія»[15]. Корисний урок для нас: те, що нібито прийшло в Україну з Литви і Польщі, насправді прийшло з Італії, Німеччини, Франції через Чехію, Угорщину і ту ж Польщу.

Література 2000-х років висвітлює ще один шлях європеїзації литовсько-русько-польського історичного простору – балтійський. Юрате Кяупієне, професорка Університету Вітаутаса Великого, у своїй монографії/проекті «Між Римом і Візантією» пропонує ширший погляд на історію взаємин Литви і Тевтонського ордена: «Контакти Литви з християнським Заходом розпочалися на рубежі XIII століття, коли Тевтонський орден, пов'язаний з хрестовим рухом, що виник у Західній Європі наприкінці XI століття, досягнув земель біля Балтійського моря, що ознаменувало перший прямий контакт Литви з християнською державою із Заходу… Її постійні війни з Орденом мали величезний вплив на всі сфери життя суспільства і держави»[16].

[9] Войтович, Леонтій. Княжа доба на Русі (837–1492). Том 1. Становлення імперії Русь (837–1054). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. С. 98–99.

[10] Див.: Polen in der europäischen geschichte. Stuttgart: Anton Hiersemann, 2017. S. 843–861.

[11] Див.: Норкус, Зенонас. Непроголошена імперія. Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій. Київ: Критика, 2016. С. 243.

[12] Ziemie polskie wobec Zachodu, studia nad rozwojem średniowiecznej Europy. Warshawa: Wydawnictwo DiG, 2006.

[13] Ziemie polskie wobec Zachodu, studia nad rozwojem średniowiecznej Europy. Warshawa: Wydawnictwo DiG, 2006. S. 16, 17, 25, 33–36, 45, 49–51, 53.

[14] Polen in der europäischen geschichte. Band 2. Frühe Neuzeit 16. bis 18. JahrhundertStuttgart: Anton Hiersemann, 2017.

[15] Polen in der europäischen geschichte. Band 2. Frühe Neuzeit 16. bis 18. JahrhundertStuttgart: Anton Hiersemann, 2017. S. 106, 120, 170, 173.

[16] Kiaupienė, Jūratė. Between Rome and Byzantium. The Golden

В цьому контексті Литва здійснила перші кроки до своєї геополітичної суб'єктності:

1. Магістр Лівонського ордена виступив посередником у хрещенні та коронації Міндовга (Міндовг став останнім королем латинського світу в Європі, який був коронований в епоху середньовіччя).

2. Саме з Орденом Литва підписала свої перші міжнародні договори 1380 і 1382 років.

Дослідниця опрацьовує сюжети, які є зовсім не звичними для української літератури, а саме роль Тевтонського ордена в трансформації первісної Литви у активного гравця на геополітичному подіумі, формування поняття міждержавного договору, форми землеволодіння, технології управління/володарювання: «Під час воєн країни з Тевтонським орденом змінилася й литовська політична еліта, яка поступово почала засвоювати елементи західної придворної та лицарської культури, накопичуючи новий досвід управління країною та її представництва за кордоном. До кінця XIV століття політична еліта литовської знаті та керівництво Тевтонського ордену були дедалі більше об'єднані спільним світом лицарства, звичаїв війни та миру, а також кодексів етики»[17].

В сучасній літературі розкривається і антропологічний бік влади в Литовсько-Польській державі. «Литовсько-польські» володарі, які в українській традиції є уособленням української «недержавності» (виняток становлять книги Віталія Михайловського «Наші королі»[18] і Наталі Старченко «Українські світи Речі Посполитої»[19]), в сучасній європейській літературі постають як представники правлячих домів провідних європейських держав. У XIV–XVI століттях під правлячими династіями Анжуйських, Ягеллонів, Ваза українські землі опинилися в загальноєвропейській системі координат. Але Україна – не виняток. Через свою шлюбну політику Ягеллони у контролювали величезну територію від Адріатики до Східного узбережжя і від Дунаю до Дніпра[20].

Матеріали колективної монографії «Придворна культура династії Ягеллонів і споріднених королівських домів»[21] засвідчують, що світогляд, політичні уподобання і нахили королів не були їх особистою справою; їх у значній мірі формував «двір Ягеллонів». «Італійське» одруження Сигізмунда I закріпило тріумф західного впливу. Бона Сфорца, донька міланського герцога Джана Галеаццо, 30 років була польською королевою. «Цей шлюб ще сильніше втягнув польську зовнішню політику в італійсько-іспансько-французьку площину… Королева, яка викликає суперечки в історіографії, дала Польщі величезний поштовх до модернізації, що виражалося не тільки в політичній, але й у культурній та інтелектуальній сфері»[22].

Останній з Ягеллонів Сиґізмунд II Авґуст (1520–1572), син Сигізмунда I і Бони Сфорци, творець Люблінської унії 1569 р. і архітектор Речі Посполитої, отримав від сучасного британського історика Нормана Дейвіса таку характеристику: «…Його цікавили всі прогресивні рухи тодішньої доби – від протестантської теології до "руху за виконання"… Його відоме твердження, – мовляв, він "король людей, а не їхнього сумління"… Він був природжений парламентарист і міг терпіти великі образи, сподіваючись на примирення…»[23].

Зі своїм королем Стефаном Баторієм поляки могли спілкуватися лише латиною або – як у випадку з його дружиною, королевою Анною, за допомогою перекладачів.

Сигізмунд III скандинавської династії Ваза знав польську від своєї матері, королеви Катерини (дочку Сигізмунда I Катерину, яка народилася 1526 р., з дитинства вчили італійській, а також польській та латинській мові)[24].

Син Сигізмунда III Владислав після ранньої смерті матері, дочки ерцгерцога австрійського Карла II і внучки імператора Фердинанда I Анни виховувався в німецькому середовищі… У 1624–1625 рр., тобто в середині Тридцятилітньої війни, князь і його оточення з 50 осіб здійснили кавалерійську подорож Європою[25].

Age of the Grand Duchy of Lithuania's Political Culture. Second Half of the Fifteenth Century to First Half of the Seventeenth Century. Translated by J. Will, Boston: Academic Studies Press, 2019. P. 5–6.

[17] Kiaupienė, Jūratė. Between Rome and Byzantium. The Golden Age of the Grand Duchy of Lithuania's Political Culture. Second Half of the Fifteenth Century to First Half of the Seventeenth Century. Translated by J. Will, Boston: Academic Studies Press, 2019. P. 7.

[18] Михайловський В. Наші королі – Reges nostri. Володарі та династії в історії України (1340–1795). Київ: Темпора, 2023.

[19] Старченко Н. П. Українські світи Речі Посполитої. Історії про історію. Київ: Laurus, 2021.

[20] Hofkultur der Jagiellonendynastie und verwandter Fürstenhäuser. The culture of the Jagellonian and related courts by Borkowska, Urszula. **Verlag** Thorbecke Apr. S. 203–204.

[21] Hofkultur der Jagiellonendynastie und verwandter Fürstenhäuser. The culture of the Jagellonian and related courts by Borkowska, Urszula. **Verlag** Thorbecke Apr, 2010. S. 99–100.

[22] Polen in der europdischen geschichte. Stuttgart: Anton Hiersemann, 2017. S. 46.

[23] Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі. Київ, 2008. С. 154–155.

[24] Hofkultur der Jagiellonendynastie und verwandter Fürstenhäuser. The culture of the Jagellonian and related courts by Borkowska, Urszula. **Verlag** Thorbecke Apr, 2010. S. 349–350.

[25] Bues, Almut. Die Jagiellonen. Herrscher zwischen Ostsee und

«Селянин» чи «хлоп»?

Ще одним добре відомим і широко вживаним поняттям-терміном, який при недостатній уважності істориків може підносити сюрпризи, є «селянин»/»селяни»/»селянство».

Очевидність і позірна простота цього терміну робить погану послугу. Невідрефлексоване вживання терміна «селянство», «селяни» щодо різних історичних часів величезної протяжності – від доби бронзи до сьогодні – обертається каскадом анахронізмів. Як результат, у нашій літературі наявність «селян» на Русі просто постулюється без пояснень і коментарів, незважаючи на той факт, що джерела вживають інші назви – «люди» і «смерди».

Визначення «селянин – людина, яка працює на землі» не може задовольнити історика. Таке визначення є формальним і поверховим. Воно було валідним в системі координат соціологізованого підходу до вивчення минулого, в якій головним системоутворюючим чинником усього суспільного життя вважався «спосіб виробництва». Сьогоднішньому історику не належить дивитися на селянина минулих епох з позитивістських позицій, тобто з позицій утилітарних потреб панівних верств минулих формацій. Найпершим критерієм ідентифікації селянства, як і будь-якої іншої історичної спільноти, має бути суб'єктність, тобто здатність і можливість реально впливати на хід загальних справ. Селянин – це не той, хто просто «був», «жив», «існував» чи «виробляв». Селянин – це актор (з наголосом на першому складі – відповідно до сучасної історико-антропологічної традиції). Селянство – це самоконституйована спільнота у структурі соціально стратифікованого суспільства з виразними закріпленими стабільними специфічними функціями щодо забезпечення основ цивілізованого тобто державно впорядкованого, суспільства. Селянин не як пасивний об'єкт експлуатації, не як «тяглова одиниця», «виробник», а як хазяїн, господар, самоусвідомлена сила, самостійний гравець на історичній арені – здатний чинити спротив, вести торг із владою, мати свої важелі впливу, свою волю, свій, нехай і скромний, рівень адміністративного представництва. Більше того, для сучасного історика селянство – не лише соціальна верства, а перш за все соціально-культурне явище. Це суб'єкт із своєю специфічною системою цінностей, певний ментальний тип.

Блискучий зразок визначення селянина як історичного феномена подав польський соціолог Яцек Василевський[26]. Визначаючи соціальні ознаки, які формують поняття «селянин», вчений зауважує, що крім загальновідомих складових, які визначили специфічний світ селянських цінностей, селянського менталітету, культури і стилю життя (безпосередній контакт з природою та значна залежність від неї, особливе середовище проживання та пов'язаний з ним тип суспільних відносин, орієнтованих на місцеву громаду), треба брати до уваги ще один фактор: бідність. У відповідь на екзистенційні виклики (бідність і невизначеність долі) селянство виробило міцні захисні механізми: звичка накопичувати блага; орієнтація на речі та володіння ними як гарантією (найціннішим благом є земля як найкращий гарант існування); прив'язаність до землі; завбачливість, винахідливість і ощадливість; висока цінність і моральна обов'язковість праці; небажання ризикувати і недовіра до зовнішнього світу; солідарність у громаді; особлива релігійність. У ході урбанізації суспільства та модернізації села, поступового поліпшення долі селян ці риси були видозмінені, але основи фундаментальних цінностей, сформованих протягом століть і глибоко інтерналізованих, залишилися, їх основи залишилися незнищенними, і вони впливають на все соціальне буття сучасників.

Невиразність образу українського селянства феодальної, домодерної і ранньомодерної доби стає особливо помітною при порівнянні з образом селянства зарубіжної Європи, відтвореним сучасними західними історіографічними школами. В «новій хвилі» повернення європейських істориків до аграрної тематики (це 1990-ті – початок 2000-х, на межі XX і XXI століть) прозвучала і термінологічна тема. Відбулася дискусія, в ході якої була здійснена спроба знайти заміну невизначеному, безрозмірному терміну «селяни» і знайти точніший еквівалент. І хоч заміну звичному терміну знайти не вдалося, позитивним наслідком стало наповнення його новим, багато в чому неочікуваним сенсом. Було зроблено принциповий крок в інтерпретації селянина як історичного феномена: сселянин – це не той, у кого специфічні стосунки з природою, а той, хто займає особливе, специфічне становище у суспільстві. Саме це є фокусом розмірковувань про сутність[27].

Adria. Verlag V. Kohlhammer, S. 231.

[26] Wasilewski J. Społeczeństwo polskie, społeczeństwo chłopskie. Studia socjologiczne. 2011. 1 (200). S. 364–365. URL: https://www.studiasocjologiczne.pl/img_upl/studia_socjologiczne_2011_nr1_s.353_368.pdf

[27] Див.: Dyer, Christopher. Peasants Making History: Living in an English Region 1200–1540. Oxford University Press, 2022. P. 2.

Зарубіжна історіографія дає чітку відповідь на питання як сутності селянства, так і часу його появи в європейській історії. Інтерпретаційний антропологічний поворот в історієписанні стимулював нову хвилю досліджень. Якщо традиційна історіографія XX століття зосереджувалася на питаннях землеволодіння, ренти, повинностей, ринку, на організаційних деталях функціонування помістя, урожайності, агротехніки, підпорядкованості, залежності від панства, то антропологічно перепрограмована історіографія зосереджується на менталітеті, уявленнях, культурі, організаційних здатностях, системі цінностей селян[28]. Ця нова «селяноцентрична» парадигма середньовічної історії стала можливою завдяки тому, що історики-аграрники звернулися до дослідницьких технологій «історії знизу», мікроісторії, історії повсякденності. Завдяки прискіпливому вивченню повсякденних практик селянин постає не як придаток сеньйоріального режиму, ані як його жертва, а як гравець із власним правом, із власними ресурсами, традиціями та ідеями.

Професор Лестерського університету Крістофер Даєр, автор книги під промовистою назвою «Селяни творять історію» (2022), вказує на вражаючий ефект «селяноцентричного» підходу у дослідженні повсякденного життя в англійському регіоні 1200–1540 років: «Розглядаючи як масу, ігноруючи їхні імена чи індивідуальні особливості, їх можна зобразити слабкими, жалюгідними, бідними, неосвіченими та незмінними… Однак, якщо розділити їх на окремих осіб або невеликі групи, виходить зовсім інша картина людей з різними амбіціями, турботами, знаннями та здатністю щось робити зі своїм життям…»[29].

Колега Даєра Кріс Бріггс відзначає перемогу нової «оптимістичної» тенденції в новітній історіографії: в працях істориків нового покоління селянин замість збіднілого, пригніченого, повністю заглибленого в себе чи обмеженого традиціями чи обставинами, постають цілком здатними адаптуватися, формувати власні долі та активно взаємодіяти зі світом за межами села[30].

Термінологічна неохайність наочно показала себе в епізоді з перекладом одного польськомовного наративного джерела середини XVII ст. з польської на українську. У чудовому археографічному виданні «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.» опубліковано лист шляхтича Владислава Єжи Халецького до віленського воєводи від 3 липня 1648 р., який в літературі широко цитується, але в оригіналі поданий тільки в журнальній публікації Юрія Мицика[31] і потім у згадуваному збірнику. Причому, укладачі збірника оригінальний текст: «…tu wszędzie wołają na ochotnika, uniwersały rozsełają, **chłopstwo** buntując, zatym też w naszych krajach co **chłop**, to kozak…» перекладають як «…тут скрізь закликають добровольців на війну, посилають універсали, бунтують **селянство**. Через це в наших краях що **селянин**, то козак…»[32] . Отже, перекладачі документа (листа польського шляхтича, враженого і переляканого стихією всезагального повстання) приписують його авторові поважне академічне слово «селянин», в той як час цей шляхтич дивився на сільську робочу силу тільки як на «хлопство». Принизливий відтінок (присмак приниження і неповноцінності) цієї назви точно відображав суть становища сільськогосподарського тяглового населення при кріпацтві. Як зазначив укладач «Словника польської мови» (1807–1814) Самуель Богуміл Лінде, ця назва «містить презирство»[33]. Через недбалість перекладачів документа цей відтінок був втрачений, потенціал джерела збіднений.

Новаторство і еквілібристика

Поняття вже є концепцією. Пошуки нової концепції спонукають до оновлення понятійного арсеналу. Часто новотвори мають відтінок метафоричності. В такому разі автор зобов'язаний пояснити структуру пропонованого поняття і розкрити його значення і механізм його дії. При відсутності належного обгрунтування маємо оригінальність заради оригінальності, екстравагантну екзотичність, які створюють термінологічний Вавілон.

Наскільки термінологічна сваволя здатна ускладнити професійне спілкування істориків між собою, можна побачити на прикладі одного речення з «Вступного слова» до однієї з останніх колективних праць з історії України: «…Фактично

[28] Agrargeschichte: Positionen und Perspektiven / hrsg. von Wemer Trosbach und Clemens Zimmermann. Mit Beitr. von Peter Blickle … Stuttgart: Lucius und Lucius, 1998. S. 30–31.

[29] Dyer, Christopher. Peasants Making History: Living in an English Region 1200–1540. Oxford University Press, 2022. P. 1, 3.

[30] Briggs, Chris. Current trends and future directions in the rural history of later medieval England (c. 1200–c. 1500). *Rural History*. 2023. No 34. Pp. 322–323.

[31] Мицик Ю. З нових документів про Національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині. *Сіверянський літопис*. 1998. № 2. С. 4, 5.

[32] Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 1 (1648–1649 рр.). Київ, 2012. С. 78, 79, 85.

[33] Linde S. B. Słownik języka polskiego. Tom I. Część I. Warszawa 1807. S. 244.

заданий двома першими розділами вектор геоісторичної парадигми визначив подальшу проєкцію формування на середньовічному та ранньоновому етапах просторово-суспільного середовища України як місцерозвитку українського соціуму, що задає направленість його самоідентифікації у навколишньому світі, визначає територіально-політичні конфігурації форматів його державотворчості, забезпечує ресурсний базис для розвитку національної економіки, формує культурно-ментальну матрицю українців, прогнозує спрямованість і дестабілізацію потенціалу геополітичних викликів...»[34]. У цьому ж томі зустрічаються й інші авторські творчі винаходи, які претендують на статус рушіїв наукового прогресу: «постберестейський час», «постсередньовічні тенденції», «процес народнокультурної мобілізації», «український сегмент ранньоновістичного студіювання», «вітчизняні фахівці-новісти», «шлях, який довелося подолати українській історичній думці, зокрема, і в її ранньоновістичному сегменті»... Крім непереборного бажання автора бути оригінальним такі винаходи нічого не засвідчують.

«Стандарти звітності з гуманітарних дисциплін»[35], прийняті Радою Американської асоціації освітніх досліджень у січні 2009 року, серед обов'язкових вимог до наукових текстів висувають: «**6.1. Зрозумілість рукопису для цільової аудиторії**. Гуманітарно-орієнтовані дослідження, підготовлені для журналів AERA або для інших журналів, призначених для неспеціалізованої аудиторії, повинні бути особливо уважними до **ясності написання** і можливої вимоги перекласти або проілюструвати основні **поняття**, які можуть бути незнайомими широкому загалу читачів».

Монархії, унії, еліти

Що значить ясність написання, ілюстрування основних понять, пояснення вживаної термінології, можна побачити в творах істориків країн Євросоюзу.

Якщо вершиною української історіографії у визначенні характеру влади польських королів і великих князів литовських на сьогодні є положення про трансформацію родової монархії у станову монархію, то зарубіжна історіографія цю саму трансформацію усвідомлює у значно більш диференційований деталізований спосіб. Міждисциплінарні студії, оприлюднені у збірнику «Unions and Divisions» (2023), розвивають концепт «складеної монархії», *monarchia mixta*, – у супроводі доповнюючих термінів «обмежена монархія», «відокремлення корони від монарха»[36]. Один із співавторів Пол Сродецький контент, позначений поняттям «складена монархія», пояснює таким чином: «Обраний правитель дедалі більше занурювався в корсет правових та ранніх конституційних норм... в аристократичному сприйнятті польсько-литовської складної держави роялістсько-скептичне гасло "король царює, а не керує" (rex regnat et non gubernat) перетворилося на відверто антироялістське гасло "не король владарює, а закон [прийнятий шляхтою]" (non rex sed lex regnat). Відповідно, в історичній науці тут можна знайти термін "шляхетська республіка" або "шляхетська демократія"»[37]. Отже, опрацювання поняття складеної держави обгрунтовує вживання понять «шляхетська республіка» і «шляхетська демократія».

Марія Роде додає уточнення: юристи і публіцисти ранньомодерної доби, дотримуючись своєї гуманістичної системи мислення, описували політичну систему польсько-литовського подвійного королівства як *monarchia mixta*. Також при згадці подвійного королівства використовується термін *respublica (rzeczpospolita)*. В результаті поєднання обох термінів у науковій літературі утвердився скорочений і часом оманливий термін «шляхетська демократія» або, внаслідок неправильного перекладу, термін «шляхетська республіка» *(rzeczpospolita szlachecka)*»[38].

Відома дослідниця ранньомодерної історії Литви Юрате Кяупієне у монографії-проекті «Між Римом і Візантією» докладно пояснює, чому для презентації історії середньовіччя та раннього нового часу вона обирає штучні терміни «політична нація» та «політична культура», які є конструктом сучасної політичної філософії: **щоб привести поняття терміна у відповідність до цілей конкретного дослідження... А ціль – підкреслення самобутності... суб'єктності...** Авторка задекларовує, що свідомо обирає «стратегію конструктивізму», щоб презентувати поліетнічну, багатомовну, поліконфесійну та мультикультурну боярську спільноту Великого князівства Литовського, розташованого на геополітичному та геокультурному перехресті між західною (римською)

[34] Шлях з первісності у цивілізацію. Українські шати середньовіччя ... С. 22.

[35] Educational Researcher. Vol. 38. No. 6. Pp. 481–486.

[36] Unions and Divisions: New Forms of Rule in Medieval and Renaissance Europe. London; New York: Routledge, 2023. Pp. 11, 12.

[37] Unions and Divisions: New Forms of Rule in Medieval and Renaissance Europe. London; New York: Routledge, 2023. P. 13.

[38] Polen in der europäischen geschichte. Stuttgart: Anton Hiersemann. Band 2. 2017. S. 205.

та східною (візантійською) цивілізацією: «Цей термін найкраще відображає характер суспільно-політичного та соціокультурного демосу, який був об'єднаний давньолитовською державою та її політикою, що створила і плекала унікальну політичну культуру на початку ранньомодерного періоду...»[39].

Концептуальність дослідження в цій публікації мала бути **забезпечена двома фундаментальними поняттями:** «політична нація» та «політична культура», – які використовувалися як орієнтири для побудови наратива монографії. Ці поняття відомі тим, що мають багатий набір визначень та різні застосування в різних гуманітарних і соціальних науках. Таким чином, визначаючи поняття політичної культури, автор обрав шлях, яким зазвичай йдуть інші дослідники, **щоб привести поняття терміна у відповідність до цілей конкретного дослідження,** що проводиться.

Позитивне новаторство – новітні поняття-метафори, метафоричні поняття

Прикладом вдихання нового життя у стару лексику є відновлення зусиллями Ярослава Ісаєвича і Леонтія Войтовича поняття «княжа доба». Це фундаментальне поняття виразно нагадує, що у X–XIII ст. влада трималася на ресурсі особистої відданості князю з боку членів-учасників суспільної еліти – дружинників, бояр, удільних князів, «коли князівство розглядається як спадкова власність князя».

Леонтій Войтович хронологічні рамки Княжої доби умовно позначає двома крайніми датами: 838 і 1492 рр., а змістом першого етапу Княжої доби (до кінця XI – початку XII ст.) визначає трансформацію Русі від дружинної держави через ранньофеодальну державу до держави розвиненого феодалізму: «Це була епоха постійних воєн, і люди меча визначали правила співжиття суспільства». Наступний період Княжої доби (умовно 1240–1492) був періодом удільних князівств, що відповідає класичному і пізньому європейському середньовіччю[40].

Періодизація, грунтована побудована на критерії категоріального соціального наповнення, дозволяє співвіднести історичні процеси в Україні з загальноєвропейськими тенденціями: «Отож верхня межа Середніх віків в Україні практично співпадає з загальновизнаною періодизацією в європейській історичній науці, тобто сягає 1492 р., коли формально були ліквідовані удільні князівства, чи середини XVI ст., коли наступила фактична ліквідація більшості удільних князівств, а у Європі почалася Реформація. Отже фактично періоди класичного (кінець IX – середина XIII ст.) та пізнього середньовіччя (середина XIII – кінець XV / середина XVI ст.) у європейській історії фактично співпадають з періодами (чи добою) Київської Русі (882–1240) та удільних князівств (1241–1492 / середина XVI ст.)... Принагідно слід зауважити, що і раннє середньовіччя за європейською класифікацією (454 – середина IX ст.) також співпадає з періодом становлення і існування слов'янських племінних князівств та їх союзів (дулібів, хорватів, полян та ін.) в українських землях (середина V ст. – 882)»[41].

Інноваційні поняття нового покоління

Нарешті, слід звернути увагу на ще один розряд термінологічних пошуків. Це поняття, які дуже повільно входять у науковий обіг, але вони мають, на наш погляд, перспективу.

Серед них – поняття «фронтир», яке означає, з одного боку, прикордонну смугу чи межу, а з іншого – поле зустрічі різних цивілізацій, а відтак зону міжцивілізаційного впливу та взаємодії і завдяки цьому має значний науковий пояснювальний потенціал. Це поняття в Україні здобуло права громадянства відносно недавно. І хоч, на думку Світлани Каюк, термін «фронтир» вже став «загальновживаним в українському інтелектуальному просторі»[42], ініціаторам його впровадження у науковий обіг Віктору Брехуненку і Сергію Леп'явку все ще доводиться активно пропагувати його на всіх можливих майданчиках комунікації з питань історії українського козацтва.

У будь-якому разі має рацію Тетяна Водотика, зауважуючи, що «...теорія фронтиру... дозволяє по-новому поглянути на традиційні історіографічні проблеми»[43].

[39] Kiaupienė, Jūratė. Between Rome and Byzantium. The Golden Age of the Grand Duchy of Lithuania's Political Culture. Second Half of the Fifteenth Century to First Half of the Seventeenth Century. Translated by J. Will, Boston: Academic Studies Press, 2019. Pp. XV–XVI.

[40] Войтович, Леонтій. Княжа доба на Русі (837–1492). Том 1. Становлення імперії Русь (837–1054). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. С. 82, 92, 97.

[41] Войтович, Леонтій. Княжа доба: Портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 14.

[42] Каюк С. М. Роздуми над фронтирними студіями: український вимір. Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. 2017. Вип. 15. С. 151.

[43] Водотика Т. Теорія фронтиру та її пізнавальні можливості у контексті історичної регіоналістики. *Регіональна історія України. Збірни кнаукових статей*. 2012. Випуск 6. С. 112.

Зайвим підтвердженням тому є поява в межах «фронтирної» козакознавчої парадигми нової концепції, яка спирається на категорію реципрокації, тобто, відповідно до термінології субстантивістської антропології, відносин взаємності. Це були, як пояснює Владислав Грибовський, механізми формування «слави» (престижу, авторитету), де було місце і грабунку, і дарунку, і взаємним послугам, і помсті, – на українському степовому порубіжжі – терені, не охопленому державною регуляцією[44].

Застосування категорії реципрокації дозволяє переконливо розв'язати суперечливу проблему козацько-татарських взаємин протягом XVI–XVIII століть, зокрема козацького здобичництва. «Без розуміння реципрокації та її престижо-творчого сенсу ввесь комплекс зав'язків і відносин населення степового порубіжжя постає розбійницьким хаосом», – слушно зауважує В. Грибовський.

Заслуговують на увагу також нестандартні «феодальний капіталізм», «католицька реформація», «мілітарна революція», «козацьке князівство», які відображають парадокси суперечливої ранньомодерної доби.

На ярмарку концептуальних поворотів не все вибагливе є оригінальним і не все незвичне є нісенітницею. Справа не в оригінальності чи традиційності, а в обгрунтованості і наповненості реальним сенсом.

[44] Грибовський В. Степове здобичництво як соціальний феномен. *Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст.* / За ред. В. Брехуненка. Київ: ІУАД, 2018. С. 64–66.

References

Agrargeschichte: Positionen und Perspektiven / hrsg. von Wemer Trosbach und Clemens Zimmermann. Mit Beitr. von Peter Blickle. Stuttgart: Lucius und Lucius, 1998.

Bues, Almut. Die Jagiellonen. Herrscher zwischen Ostsee un Adria. Stuttgart: Kohlhammer, 2010.

Chomu i yak treba perepysuvaty istoriiu Ukrainy. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/01/31/20201/

Deivis N. Bozhe ihryshche. Istoriia Polshchi. Kyiv, 2008.

Dyer, Christopher. Peasants Making History: Living in an English Region 1200–1540. Oxford University Press, 2022.

Briggs, Chris. Current trends and future directions in the rural history of later medieval England (c. 1200–c. 1500). *Rural History*. 2023. No. 34. Pp. 318–329.

Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648–1658 rr. T. 1 (1648–1649 rr.). Kyiv, 2012.

Educational Researcher. Vol. 38. No. 6. Pp. 481–486.

Hofkultur der Jagiellonendynastie und verwandter Fürstenhäuser. Urszula Borkowska and Markus Hörsch, eds. **Verlag** Jan Thorbecke, 2010.

Honcharenko N., Lysenko O., Starchenko N., Shandra V. Mizhnarodnyi konhres «Pereosmyslennia Ukrainy ta Yevropy: novi vyklyky dlia istorykiv» (notatky z forumu). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2024. № 1. S. 226–231.

Hrybovskyi V. Stepove zdobychnytstvo yak sotsialnyi fenomen. Mizh konfrontatsiieiu ta vzaiemodiieiu: ukrainsko-krymski ta ukrainsko-nohaiski stosunky v XVII – pershii polovyni XX st. / Za red. V.Brekhunenka. Kyiv: IUAD, 2018. S. 61–70.

Isaievych Ya. Kniazha doba i seredni viky: naskilky spivpadaiut tsi vyznachennia. *Kniazha doba: istoriia i kultura*. Vyp. 1. Lviv, 2007. S. 3–12.

Isaievych Ya. Do istorii tytulatury volodariv u Skhidnii Yevropi. *Kniazha doba. Istoriia i kultura*. Vyp. 2. Lviv, 2008. S. 3–29.

Kaiuk S. M. Rozdumy nad frontyrnymy studiiamy: ukrainskyi vymir. *Naddniprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*. 2017. Vyp. 15. S. 142–156.

Kappeler, Andreas. Ungleiche brüder. Russen und Ukrainer vom Mittelalter bis zur Gegenwart. München: C. H. Beck Verlag, 2017.

Kiaupienė, Jūratė. Between Rome and Byzantium. The Golden Age of the Grand Duchy of Lithuania's Political Culture. Second Half of the Fifteenth Century to First Half of the Seventeenth Century. Translated by J. Will, Boston: Academic Studies Press, 2019.

Linde S. B. Słownik języka polskiego. Tom I. Część I. Warszawa 1807.

Mykhailovskyi V. Nashi koroli – Reges nostri. Volodari ta dynastii v istorii Ukrainy (1340–1795). Kyiv: Tempora, 2023.

Mytsyk Yu. Z novykh dokumentiv pro Natsionalno-vyzvolnu viinu ukrainskoho narodu (1648–1658 rr.) na Sivershchyni. *Siverianskyi litopys*. 1998. № 2. S. 12–38.

Norkus, Zenonas. Neproholoshena imperiia. Velyke kniazivstvo Lytovske z pohliadu porivnialno-istorychnoi sotsiolohii imperii. Kyiv: Krytyka, 2016.

Polen in der europdischen geschichte. Stuttgart: Anton Hiersemann, 2017.

Raffensperger, Christian. The Kingdom of Rus'. Kalamazoo and Bradford: Arc Humanities Press, 2017.
Shliakh z pervisnosti u tsyvilizatsiiu. Ukrainski shaty serednovichchia / NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. Kyiv: Akademperiodyka, 2023.
Unions and Divisions: New Forms of Rule in Medieval and Renaissance Europe. London; New York: Routledge, 2023.
Vodotyka T. Teoriia frontyru ta yii piznavalni mozhlyvosti u konteksti istorychnoi rehionalistyky. *Rehionalna istoriia Ukrainy. Zbirny knaukovykh statei*. 2012. Vypusk 6. S. 101–114.
Voitovych, Leontii. Kniazha doba: Portrety elity. Bila Tserkva, 2006.
Voitovych, Leontii. Kniazha doba na Rusi (837–1492). Tom 1. Stanovlennia imperii Rus (837–1054). Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2021.
Wasilewski J. Społeczeństwo polskie, społeczeństwo chłopskie. *Studia socjologiczne*. 2011. No. 1 (200). S. 353–368. URL: https://www.studiasocjologiczne.pl/img_upl/studia_socjologiczne_2011_nr1_s.353_368.pdf
Ziemie polskie wobec Zachodu, studia nad rozwojem średniowiecznej Europy. Warshawa: Wydawnictwo DiG, 2006.
Starchenko N. P. Ukrainski svity Rechi Pospolytoi. Istorii pro istoriiu. Kyiv: Laurus, 2021.